

Василь Малик
(Чернівці)

Петро Малик
(Чернівці)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ЕСХАТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розкрито особливості використання історичного, порівняльно-історичного аналізу, історичного узагальнення в рамках систем і форм людської свідомості, засобів і методів соціології та соціальної психології, соціолого-історичної методології, уявного експерименту, номотетичного методів дослідження розвитку теорії есхатологічних вчень. На основі аналізу праць відомих зарубіжних богословів автор обґрунтовує особливості використання методології в сучасних умовах, підкреслює важливість розуміння есхатологічних прогнозів в умовах соціальних криз та конфліктів.

Ключові слова: есхатологія, апокаліптика, методологія, метод, дослідження, вчення, екзистенція.

The article reveals the peculiarities of using historical, comparative historical analysis, historical generalization within the framework of systems and forms of human consciousness, means and methods of sociology and social psychology, socio-historical methodology, thought experiment, nomothetic methods of researching the development of the theory of eschatological doctrines. Based on the analysis of the works of famous foreign theologians, the author substantiates the peculiarities of using the methodology in modern conditions, emphasizes the importance of understanding eschatological forecasts in the context of social crises and conflicts.

Key words: eschatology, apocalyptic, methodology, method, research, doctrine, existence.

Актуальність проблеми. Невизначеність у термінологічному апараті, у розумінні співвідношення науки та богослов'я створюють ряд проблем у цивілізаційному поступі, часто викликає у значної кількості людей почуття неспокою, самотності й відчуження та спонукає до напружених сотеріологічно-екзистенційних рефлексій, що проявляються в актуалізації пророцтв про майбутню долю людства. В даній статті проводиться спроба осягнути проблемність цієї ситуації та зрефлексувати теоретичні й методичні роздуми про буття людини, прогнози щодо її майбутнього. У зв'язку з цим набуває актуальності дослідження методології есхатологічних вчень, моделювання майбутнього з врахуванням тих раціональних зерен, які закладені в пророцтвах та необхідність вибудувати для людства оптимальну стратегію виживання. Обраний нами напрям досліджень покликаний сприяти детальному вивченню розвитку есхатологічних теорій та концепцій, кращому розумінню проблем, пов'язаних з релігією як чинником світоглядно-психологічної компенсації обмеженості буттєвих станів особистості та з'ясуванню апокаліптичних очікувань, які здебільшого детермінують спосіб життя віруючої людини у соціумі. Повномасштабне вторгнення терористичної російської держави в демократичне українське суспільство нагнітає апокаліптичні настрої та страх людини перед майбутнім, що посилює есхатологічні прогнози і вимагає перегляду методології дослідження есхатологічних вчень.

Ступінь наукової розробки. Провідний представник сучасної богословської науки Джордж Кірді виділяє наступні есхатологічні концепції, що склалися в рамках екзегетичних шкіл з початку ХХ століття: «індивідуальна есхатологія», «історична есхатологія», «послідовна есхатологія», «реалізована есхатологія», «екзистенціальна есхатологія», «есхатологія новизни», «есхатологія наміру». Протестантський теолог А. Дайсман в книзі «Світло зі Сходу» (1908) наводить безліч прикладів технічного використання терміну «есхатологія» в римську епоху, де його латинським еквівалентом був термін “adventus”. Існувала думка, що з приходом

нового імператора могла почати відлік нова ера. На честь такої події карбувалися спеціальні монети. За Альбертом Швейцером: «Термін есхатологія слід застосовувати тільки тоді, коли робиться вказівка на очікуваний в найближчому майбутньому кінець цього світу». Р. Бультман, запропонував замінити «послідовну» есхатологію (яка повинна була здійснитися послідовно після Воскресіння) на есхатологію «екзистенціальну». Ще однією спробою уникнути проблем послідовної есхатології стала концепція «реалізованої» есхатології С. Додда. Відповідно до неї, служіння Христа розглядається як здійснення «есхатону»: переходу майбутнього в теперішній час за допомоги невідворотного впливу на цей світ сил майбутнього. Головним мотивом новозавітної віри було передчуття що потрібно з'ясувати співвідношення життя, смерті й воскресіння Ісуса (Лк. 10: 23-24), що виповнився час (Мк. 1:15), що Царство Боже вже наблизилось. Об'єднанням двох протилежних позицій стала концепція «есхатології, що знаходиться в процесі самореалізації» (нім. *Sich realisierende Eschatologie*) німецького вченого Й. Ієреміаса. У його інтерпретації новозавітні уявлення про Царство Боже трактуються як єдність «здійсненої есхатології» і есхатології, якій ще належить «самореалізуватися». Вона дозволяє розглядати останні події (смерть, воскресіння і суд) в контексті божественної благодаті, яка діє протягом всієї історії спасіння, а не як зовнішнє втручання в кінці історії.

Методологічним зразком дослідження есхатологічних міфів і учень є також праці П. Бергера, М. Вебера, К. Гіртца, Е. Дюркгейма, К. Манхейма, М. Еліаде, К.Г. Юнга та ін. Ці вчені займалися філософсько-соціологічним та соціально-психологічним аналізом функціонування релігійних феноменів в соціальній системі. Вони дотримувалися принципу методологічної нейтральності та дескриптивного підходу, що дозволив їм уникнути оціночних суджень по відношенню до змістовної сторони есхатологічних міфів. Значний внесок у вивчення розробки есхатологічної проблематики у протестантизмі зробили українські вчені В. Докаш та В. Титаренко. Ними запропоноване сучасне розуміння есхатологічних концепцій і зроблена авторська класифікація їх різновидів. Незважаючи на значну кількість досліджень з есхатологічної проблематики питання можемо констатувати що питання методології розкрито недостатньо.

Мета статті: розкрити методи аналізу історичних типів християнської есхатології як способу осмислення шляхів прогнозування майбутнього людства та розв'язання соціальних протиріч.

Виклад основного матеріалу. Найбільшого поширення у вивченні есхатології набули метод порівняльно-історичного аналізу, що використовувався для пошуку схожих есхатологічних патернів в незалежних одна від одної релігійно-культурних традиціях, та метод структурно-функціонального аналізу. Останній був спрямований на розкриття структурних елементів та принципів функціонування релігійних систем. Також використовувався феноменологічний метод, зокрема, герменевтика як методологічний принцип інтерпретації есхатологічних учень.

Нині, при дослідженні есхатологічної тематики, поряд з використанням філософської методології, соціологічних категорій, досягнень порівняльного релігієзнавства застосовуються засоби і методи соціології і соціальної психології. Лише за цієї умови науково-неупереджений опис релігійного життя може бути доповнений змістовним розумінням особистого і колективного (общинного) релігійного досвіду. Наприклад, виключно соціальне пояснення апокаліптичних настроїв недостатньо висвітлює суть дослідження, що ґрунтується на взаємодії двох світів – соціального і культурного. Принагідно зауважимо, що культура – складний феномен, який неможливо пояснити засобами однієї лише соціології.

Найбільш поширеним способом дослідження есхатологічних наративів є історичний метод, однак, при всій його розповсюдженості він не є самим авторитетним. Для XIX століття характерним явищем був бурхливий розвиток природничих наук. У той час з'явилися теорія Ч. Дарвіна про природний відбір і критичне дослідження Святого Письма. Вони разом породили феномен ліберальної теології. У вивченні текстів Святого Письма взяв гору історичний метод, за допомогою якого ліберальні теологи намагалися пояснювати дійсність подій біблійних часів. Наприклад, застосування історичного методу до вивчення Євангелій призвело до появи теорії

«історичного Ісуса», тобто, Христа розглядали як людського вчителя, головним змістом вчення якого була віра в Небесного Отця і безмежну цінність людської душі (Адольф фон Гарнак). Це призвело до того, що з християнського віровчення тимчасово зник есхатологічний контекст.

Лібералізм XIX століття бажав зберегти християнське віровчення за допомогою внесення в нього наукового підходу. У такій ситуації ідея про катастрофічне завершення історії була відкинута на користь доктрини надії, заснованої на поступовій еволюції людства до розбудови досконалої моралі в суспільстві. Розвитку цієї ідеї сприяла теорія Ч. Дарвіна про природний відбір, яка направляла, як людську історію, так і все людське життя по висхідній до більш високих і складних форм. У такій ситуації ідеї другого пришествя Христа, воскресіння людського тіла були визнані застарілими пережитками донаукового розуміння навколишньої дійсності. Поняття «Царство Боже» було так само позбавлене есхатологічного контексту і розглядалося як сфера моральних цінностей, до якої суспільство рухалося шляхом моральної еволюції (Альбрехт Рітчль).

Проте, в кінці XIX – початку XX ст. відбулося повторне відкриття есхатології, яке багато в чому було дискредитовано двома подіями.

По-перше, серед лібералів знайшлися теологи, незгодні з трактуванням «історичного Ісуса»: Йоганн Вайсс і Альберт Швейцер. Вони заново відкрили есхатологічний характер проповідей Ісуса Христа, ідеї Царства Божого. На їх думку, Ісус Христос не є моральним просвітителем людства, він – провісник Царства Божого.

По-друге, історичні події XX ст. породили крах впевненості в подальшій еволюції людства до моральної досконалості, сприяли поширенню есхатологічних настроїв. Особливо показовими в цьому плані були Перша і Друга світові війни. Більш того, геноцид євреїв, розробка ядерної зброї, загроза ядерної війни і руйнування навколишнього середовища в результаті людської діяльності, породили сумніви в достовірності поглядів лібералів. Ці фактори зменшили значимість суто історичного підходу в наступних есхатологічних дослідженнях.

Нині, історичний аналіз есхатологічних теорій здійснюється шляхом застосування методу історичного узагальнення в рамках систем і форм людської свідомості. Есхатологія як система уявлень про майбутню загибель і подальше відродження світу сформувалася в рамках міфологічної системи мислення в формі есхатологічного міфу. Згодом есхатологічні уявлення отримали активний розвиток в релігійних системах, при цьому есхатологічний міф став важливою, а в ряді випадків – ключовою частиною релігійної міфології. Зі становленням філософії есхатологічна тематика стає одним з напрямків філософських досліджень, тому поряд з традиційною есхатологією, формується есхатологія філософська. В даний час обидві есхатології – есхатологічний міф і філософська есхатологія – відіграють важливу роль в суспільній свідомості.

Мартін Марті, соціолог й історик релігії, так пише про своїх колег, що досліджують природу того чи того есхатологічного міфу: «Вони працюють з логікою нервового напруження, яка забороняє їм, як історикам, говорити що-небудь про майбутнє»¹ Майбутнє для історика і вченого вільно від фактів – з побудовою картини майбутнього, усувається аналіз даних сьогодення і постулюється в футурологічні горизонти. Тому можна говорити лише про «перспективу» на майбутнє в термінах тенденцій або проєктів, які базуються на спостереженнях або побудові моделей поведінки. Дана позиція солідарна з точкою зору Е. Баркер на нормативні проблеми соціологічного дослідження релігії: «Соціологія релігії стикається з тими, хто вірить, що за певних обставин переконання (вірування) стають частиною культури і використовуються для інтерпретації життєвого досвіду людей, а також задається питанням про те, які можуть бути наслідки надання переваги подібним переконанням»².

¹ Marty, Martin. The Future of No Future: Frameworks of Interpretation : in The Encyclopedia of Apocalypticism, eds. Bernard McGinn, John J. Collins, and Stephen J. Stein. 3 vols. New York : The Continuum Publishing Company, 1998, vol. 3. P. 437.

² Barker, Eileen. The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking! *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 34. № 3. 1995. P. 287.

Серед дослідників есхатології існує досить вагомий інтерес до сучасної соціолого-історичної методології. Як правило, такі дослідники більше теоретики, ніж практики. Вони, зазвичай, дистанціюються від практичної сторони питання – роботи із реальними людьми. Таким чином, інтерпретуючи події, наприклад, святої історії, ці вчені змушені вдаватися до методики «уявного експерименту». Недоліки цієї методики досить очевидні – занадто багато припущень, серед яких губиться зерно істини. Чарльз Таліаферро пише: «кращий спосіб підходу до вибору термінів при уявному експерименті – це розглядати їх у дії»³. Цю думку підтримує і підсилює в контексті дослідження нових релігійних рухів Ейлін Баркер: «Існує певна інформація, опанувати яку людина може, лише стаючи частиною чуттєвих даних і, таким чином, граючи роль у виробленні людського конструювання реальності. Ми підемо далі і скажемо, що методологічно не виправдано дистанціюватися від чуттєвих даних, тому що це, по суті, і є робота вченого, що працює в сфері соціальних досліджень»⁴.

Уявний експеримент – метод, чия площина лежить у трансцендентному вимірі розуму. Це царина психіки, що додала до історично-соціального підходу психологічні виміри дослідження, зокрема, номотетичний і ідеографічний.

Номотетичний метод (від грец. Νομοτετικη – законодавче мистецтво) – спосіб дослідження, що має на меті встановлення загального (схожого, родинного) в явищах, яке розглядається як їх закон – спосіб їх упорядкування. Розуміння загального як закону належить І. Канту. Однак, специфічний сенс, пов'язаний з протиставлення номотетичного методу ідеографічному, цьому поняттю надали спочатку В. Віндельбанд, а потім Г. Ріккерт, що більш детально розробили дихотомію цих двох дослідницьких підходів. Якщо номотетичне мислення має на меті відшукування загальних законів, то ідеографічне займається пошуками окремих історичних фактів. Також, якщо перший досліджує «незмінну форму» реальних подій, то другий з'ясовує їх «частку». Як Віндельбанд, так і Ріккерт підкреслювали, що мова йде про «методологічні протилежності», що стосується виключно технічної сторони прийомів пізнання, а не їх предметного наповнення. Тут зауважимо, що протилежність між незмінним і «одного разу доконаним» певною мірою відносна. Ця протилежність була теоретико-методологічно утверджена в кінці XIX ст. завдяки домінуванню «наук про природу», де безроздільно панував номотетичний метод. Окремий об'єкт спостереження мав для натураліста лише значення «прикладу», який репрезентує «тип» явищ подібного роду, в якому стерті індивідуальні риси і особливості. Природодослідникові були цікаві не характеристики унікальної цілісності досліджуваного об'єкта, а вираз в ньому загальної закономірності, якому були підпорядковані всі інші споріднені з ним явища. Знання такої закономірності дозволяло досліднику передбачати можливі сценарії розвитку подій, відкривало можливість цілеспрямованого впливу на «хід речей», підвладних номотетичному типу пізнання.

Існує думка, що апокаліптичний менталітет є патологічною формою психіки, на що опосередковано вказує Мартін Марті⁵. Проаналізуємо це припущення.

У. Джемс в «Різноманітті релігійного досвіду» пише про різні напрями духовного життя людини: індивіди з низьким порогом страху, вважає він, можуть бути сприйняті як люди зі «патологічною свідомістю». У. Джемс підкреслює, що суть проблеми релігії, як, втім, і проблеми теодицеї (хоча він і не вживає цей термін), – це питання про справедливість Бога в світлі людського розуміння. Тут знаходиться місце для апокаліптичної есхатології, яка із своєю концепцією «Страшного суду» здавна відігравала вагому роль як у релігійній, так і світській свідомості.

У. Джемс, у свою чергу, вважає, що осередок релігійної апокаліптичної проблематики може бути виражено одним словом: «Допоможіть!» Це – заклик до божественної справедливості й бажання поборотися зі злом заради добра. Тут очікування позбавлення таке ж сильне, як

³ Taliaferro, Charles. *Contemporary Philosophy of Religion*. Malden, Massachusetts : Blackwell Publishers Inc., 1998. P. 29.

⁴ Barker, Eileen. *The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking!* *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 34. № 3. 1995. P. 289.

⁵ Там само. P. 295.

і сам заклик. І саме очікуванню надії на допомогу в цій боротьбі Джеймс приписує довговічність деяких релігійних есхатологічних формулювань.

Бог вважається відповідальним за існування зла. У. Джемс змальовує героя Толстого, що одужав і вилікувався після депресії, яка переслідувала його після хвороби. Це стало можливим завдяки вірі у Бога, коли «почуття страху пом'якшено надією на набуття допомоги від вищої сили»⁶. Отже, надія обов'язкова для подолання порогу свідомості, для переходу до того, що У. Джемс назвав «здоровою свідомістю».

Зауважимо, що деякі особистості здатні розвиватися, а деякі – ні. Тому У. Джемс зауважує, що особистості відчувають підозрілість, тривогу, занепокоєння, страх і, як наслідок, обурення і протест, що виливається у звинувачення себе або зовнішньої влади⁷. Це і є арена для бунту та потенційних громадських виступів.

Апокаліптичний бунт передбачає напругу, пов'язану зі свідомим відчуженням від царства культурних цілей і стандартів. Це наслідок: 1) почуттів ненависті, заздрості, ворожості тощо; 2) відчуття безсилля в тому, щоб висловити ці почуття активно на адресу тих людей і соціальних верств, які їх викликають; 3) постійним відновленням досвіду ворожості⁸. Як реагувати на апокаліптичний бунт? Можна діяти так: 1) Активно: взяти ситуацію під контроль; 2) пасивно: спостерігати за розвитком подій. Якщо група ізольована від решти суспільства, бунт може стати місцевим (ендемичним), що забезпечить потенціал для радикальної зміни нормативів та громадської структури.

Ще більш цікаві погляди Д. Фоулера, що ґрунтувалися на положеннях З. Піаже, Е. Еріксона, Л. Колберга. Вчений обґрунтовує фізіологічну типологію шести стадій розвитку віри: 1) інтуїтивна віра (дитинство); 2) містично-буквальна (претубертатний вік до 10 років); 3) синтетично-конвенціональна віра (підлітки від 13 років); 4) індуктивно-рефлексивна віра (раніше повноліття); 5) єднальна віра (середина життя і пізніше); 6) універсальна віра. Апокаліптичну ментальність можна віднести до перших двох стадій та частково до третьої.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Апокаліптизм – специфічний феномен. Часто – це парадоксальна суміш песимізму і оптимізму, горя і радості, які можуть вихлюпуватися на поверхню під час конфліктів і заворушень. Але через них такі моменти транслюють рівень історичного часу на рівень психологічного «есхатологічного очікування». Йдеться про сенс земного часу, де для віруючого християнина все виявляється виражено іншими словами, живе в очікуванні божественної справедливості. Висловлюючись іншими словами, це очікування божественної присутності, що стоїть «за» мирськими відносинами, яка з'ясується шляхом визнання і підтримки людиною самої апокаліптичної системи переконань – проповідання, участь в особливих «прихованих» системах відносин з Богом, «сезонів» церковного року, церковних співів, «знаків часу» тощо. Вивчення апокаліптичної проблематики постає важливим для сучасної богословської науки, тому доцільно продовжувати пошуки ефективних методів вивчення та розуміння есхатологічної літератури та сучасної практики розуміння прогнозів «кінця світу» віруючими і невіруючими людьми.

Список використаної літератури:

1. Barker, Eileen. "The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking!" Journal for the Scientific Study of Religion, vol. 34. № 3: 1995. P. 287–310.
2. James, Williams. The Varieties of Religious Experience. New York : Simon & Schuster Inc. (Originally published 1902). 1997.
3. Marty, Martin. The Future of No Future: Frameworks of Interpretation. In The Encyclopedia of Apocalypticism,

⁶ James, Williams. The Varieties of Religious Experience. New York: Simon & Schuster Inc. (Originally published 1902). 1997. P. 135.

⁷ Там само. P. 129.

⁸ Merton, Robert K. Social Theory and Social Structure. Toronto : Collier-Macmillan Canada. Ltd. Originally published 1949. 1968. P. 210.

eds. Bernard McGinn, John J. Collins, and Stephen J. Stein. 3 vols. New York : The Continuum Publishing Company, vol. 3 1998. P. 461–484.

4. Merton, Robert K. *Social Theory and Social Structure*. Toronto : Collier-Macmillan Canada. Ltd. Originally published 1949. 1968. P. 210.

5. Taliaferro, Charles. *Contemporary Philosophy of Religion*. Malden, Massachusetts : Blackwell Publishers Inc. 1998. P. 29.

References:

1. Barker, Eileen. (1995) The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking! *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 34. № 3 (In English).

2. James, Williams. (1997). *The Varieties of Religious Experience*. New York : Simon & Schuster Inc. (Originally published 1902). (In English).

3. Marty, Martin. (1998) The Future of No Future: Frameworks of Interpretation. In *The Encyclopedia of Apocalypticism*, eds. Bernard McGinn, John J. Collins, and Stephen J. Stein. 3 vols. New York: The Continuum Publishing Company, vol. 3 (In English).

5. Merton, Robert K. (1968) *Social Theory and Social Structure*. Toronto: Collier-Macmillan Canada. Ltd. Originally published. (In English).

6. Taliaferro, Charles. (1998) *Contemporary Philosophy of Religion*. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. (In English).